

УДК 94(47+477)

О. Ю. Коломоєць*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ДО ПИТАННЯ ПРО ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНУ БОРОТЬБУ
НАПЕРЕДОДНІ XV З'ЇЗДУ ВКП(Б)****Проаналізовано роль ліквідації нелегальної друкарні опозиції у внутрішньопартійній боротьбі перед XV з'їздом ВКП (б).***Ключові слова:* XV з'їзд ВКП(б), опозиція, більшовики-ленінці, Л. Троцький.**Проанализирована роль ликвидации нелегальной типографии оппозиции во внутривнутрипартийной борьбе перед XV съездом ВКП(б).***Ключевые слова:* XV съезд ВКП(б), оппозиция, большевики-ленинцы, Л. Троцкий.**The author examines the role of the elimination of illegal printing press of opposition in the inner-party struggle before the XV Congress of the CPSU (b)***Key words:* XV Congress of CPSU (b), opposition, Bolsheviks-leninists, L. Trotsky.

У сучасній історіографії склався певний погляд на події XV з'їзду ВКП(б). Дослідники (Р. В. Девіс, Е. Х. Карр, С. Павлюченков та ін.) відзначають масштабні виключення з партії, що стали найбільш значною чисткою після 1921–1922 рр. Проте в науковій літературі досі фрагментарно висвітлена внутрішньопартійна боротьба, що передувала з'їзду, яка і зробила можливими такі рішучі дії щодо опозиціонерів.

Друга половина 1927 р. відзначилася як для владної групи, так і для опозиції активною підготовкою до чергового, XV з'їзду ВКП(б). Проте вже в липні–серпні стало зрозуміло, що влада намагатиметься якомога більше дискредитувати опозицію та обмежити її можливості у висловленні своїх поглядів. Зокрема, на об'єднаному пленумі ЦК та Центральної контрольної комісії (далі – ЦКК) ВКП(б), що відбувся 29 липня – 9 серпня, було поставлене питання про виключення Г. Зинов'єва і Л. Троцького із ЦК партії, в результаті чого опозиція була змушена піти на численні поступки у дусі пом'якшення своєї позиції, відмови від тези про Клемансо (тракувалася керівництвом партії як намір опозиції у випадку війни виступити проти уряду і захопити владу) та про термідоріанське переродження партії. Проте у резолюції пленуму відзначалося, що «Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК не має підстав ручатися, що відступ опозиції і відмова її від низки помилок є цілком щирими», також було висловлено заклик до всіх організацій та членів партії вжити заходів, щоб фракційні угруповання та фракційні виступи були безумовно ліквідовані. Цей заклик було почуто в місцевих організаціях: згідно із зведенням інформвідділу ЦК «Підсумки обговорення рішень серпневого (29 липня – 8 серпня 1927 р.) Об'єданого Пленуму ЦК і ЦКК у місцевих парторганізаціях» також повідомлялося, що проти партлінії голосувало по всіх типах зборів не більше 0,4 % всіх присутніх [13, с. 12]. К. Радек, аналізуючи результати пленуму, дійшов висновку, «що ніякої дійсної дискусії фракція Сталіна не дасть», а також, що опозиції, в найкращому випадку, нададуть можливість надрукувати декілька статей, щоб згодом посилатися на те, що партія мала можливість «вислухати обидві сторони» [1, с. 75].

Дійсно, на шляху популяризації своїх ідей серед рядових партійців опозиція зіткнулася з численними труднощами. Безпосереднє спілкування з партійними масами було повністю під контролем влади: проводився відбір надійних осіб на збори партактиву, подекуди зустрічі проводилися за допомогою «невеликих, але готових на все груп», які «криками, погрозами, свистом, лайкою зривали ви-

ступи опозиціонерів». Ці та інші факти члени опозиції (Г. Зинов'єв, А. Петерсон, М. Муралов, Л. Троцький) виклали у зверненні до Політбюро ЦК, Президії ЦКК та ВККІ від 6 вересня 1927 р. [1, с. 99–109]. Розроблену опозицією політичну платформу більшовиків-ленінців відмовилися друкувати державні друкарні. З приводу цього І. Сталін писав у листі до Г. Орджонікідзе (голови ЦКК), що опозиція не тільки не заспокоїлася, а, навпаки, посилила свою фракційну роботу, «зладила цілу брошуру... зажадала її публікації (це було 3-го вересня) і негайного відкриття дискусії. Ми відмовили і заборонили її поширення надалі до розгляду цього питання найближчим пленумом. «Платформу» і відповідь Політбюро і Президії ЦКК розіслали всім членам ЦК і ЦКК» [3, с. 348]. Таким чином, зіткнувшись із прямою забороною поширення своїх поглядів, опозиція була змушена вдатися до нелегальних методів.

Про одну з таких спроб писав у своїх спогадах Віктор Серж (псевдонім В. Кібальчича): «Старий активіст, у минулому канадський товариш Троцького, а нині директор однієї ленінградської друкарні Фішелєв таємно надрукував нашу «Платформу» [12, с. 270]. Дійсно, М. Фішелєв допоміг опозиції, надрукувавши її платформу під обкладинкою твору Д. Фурманова «Шляхи боротьби». Проте Віктор Серж допускає певну неточність – Фішелєв працював у Москві, а не в Ленінграді; крім того, ймовірно, їхнє знайомство з Л. Троцьким відбулося у США, де Фішелєв видавав газету «Новий світ» [13, с. 14]. Фішелєва було заарештовано, і на його захист написав листа М. Бухаріну С. Зорін (був кандидатом у члени ЦК РКП(б) у 1924–1925 рр.) [2, с. 349–353]. До цього епізоду звертався у своїх спогадах також М. Нільський, який мав зустріч у Воркуті із складачем, що безпосередньо брав участь у друці платформи опозиції. До цієї інформації, певна річ, слід ставитися критично: у переказі Нільського вона набуває пригодницько-героїчного забарвлення: «Обкладинку дали безневинну: Д. Фурманов, «Заколот», а усередині – платформа опозиції. Усю ніч без перекуру і без відпочинку... Кожну годину підлітає авто, готову продукцію бере і гайда» [8, с. 77]. Інша спроба, про яку Віктор Серж згадує побіжно, а, наприклад, Л. Троцький в книзі «Моє життя» не згадує взагалі, насправді набула набагато більшого розголосу і мала, на нашу думку, неабияке значення для розгрому опозиції в майбутньому. Мова йде про нелегальну друкарню, розміщену на квартирі Т. Щербакова.

За офіційною версією, яку ЦК оприлюднило 22 вересня 1927 р., 12 вересня ОДПУ дізналося, що до одного з колишніх офіцерів врангелівської армії звернувся безпартійний громадянин Т. Щербаков із пропозицією дістати шапірограф; майже в той самий час було отримано дані, що до того ж колишнього офіцера звертався службовець П. Тверський, що підтримував тісні зв'язки з Т. Щербаковим, і повідомив йому про організацію військового перевороту в СРСР у найближчий час. Керуючись отриманою інформацією, ОДПУ вчинило обшук на квартирі Т. Щербакова вночі 12 вересня, в результаті чого і було викрито нелегальну друкарню, що друкувала документи опозиції. Співробітники ОДПУ вилучили всю надруковану літературу і заарештували всіх безпартійних осіб (загальною кількістю 12 осіб), що мали відношення до цієї справи.

Пояснюючи свої дії важливістю інформації про можливий військовий переворот, ОДПУ також негайно провело обшуки на квартирах членів партії, чий зв'язок з арештованими було встановлено. Проте ніхто з членів партії заарештований не був. ЦК у своєму повідомленні зробив обережний висновок на основі свідчень арештованих безпартійних, що частина з них «насправді була пов'язана з деякими особами з військового середовища, які подумували про військовий переворот у СРСР на зразок перевороту Пілсудського». 15 вересня Президія ЦКК постановила передати на термінове розслідування у МКК (Московську контрольну комісію) ВКП(б) справу про членів партії, зокрема С. Мрачковського, В. Гердов-

ського, Р. Грюнштейн, С. Дворес, Я. Охотнікова, Х. Певзнер, В. Гутман, Д. Зверева та інших [4, арк. 150–152].

З точки зору опозиції, ситуація виглядала зовсім інакше. Відразу ж після серії арештів і обшуків, 15 вересня, відомі опозиційні діячі, старі більшовики Є. Преображенський, Л. Серебряков та Я. Шаров звернулися до Політбюро ЦК і Президії ЦКК, заявивши, що саме вони є політично відповідальними за організацію таємної друкарні і вимагаючи звільнення всіх заарештованих у даній справі. У свою чергу, вони запропонували надалі повідомляти про місцезнаходження друкарні, а також, що і в яких обсягах буде розмножуватися. У зверненні також зазначалося, що саме було вилучено і кваліфіковано як друкарня: шапірограф, склограф і друкарські машинки [4, арк. 144–145].

20 вересня 1927 р. Г. Зинов'єв та А. Петерсон направили лист до Політбюро ЦК. З цього документа стає відомо про дії ОДПУ проти членів партії після розкриття «нелегальної антипартійної друкарні». Отже, на основі «письмових заяв членів партії-опозиціонерів» було встановлено факт обшуків у В. Воробйова, С. Зайдман, М. Каріна, М. Максимова, В. Гутман, С. Двореса, Х. Певзнер та деяких інших, чий прізвища не повідомляються [4, арк. 157–159]. Опозиціонери вимагали створення комісії ЦК для надання оцінки діям ОДПУ, а також скликання пленуму ЦК.

Як тільки члени опозиції дізналися із повідомлення ЦК про нібито існуючі зв'язки організаторів друкарні з врангелівським офіцером та змовниками з військового середовища, вони поспішили направити до ЦК листа за підписами Г. Зинов'єва, І. Смілги і А. Петерсон. У тексті листа, датованого 23 вересня 1927 р., містилися звинувачення на адресу І. Сталіна у фальсифікації та навмисному підборі доказів, оскільки він, не бажав друкувати платформу опозиції. Члени опозиції, що підписалися під зверненням, вимагали ознайомлення із свідченнями арештованих, з'ясування особи «врангелівського офіцера», а також повторили вимогу екстреного скликання пленуму ЦК [4, арк. 137–142].

27 вересня 1927 р. Політбюро ЦК ВКП(б) та Президія ЦКК ВКП(б) надали офіційну відповідь на листи опозиції. До цього документа долучили пояснення голови ОДПУ В. Менжинського та, власне, заяву опозиції від 23 вересня. Сам документ містив, здебільшого, зустрічні звинувачення на адресу опозиції, що ґрунтувалися на критиці окремих фраз і формулювань, які та дозволяла собі використовувати. Наприклад, опозиціонери порівняли ситуацію, що склалася, із діями Тимчасового уряду влітку 1917 р. (коли Леніна намагалися звинуватити у шпигунстві на користь Німеччини) і виразили готовність пройти це випробування ще раз. З цього влада зробила висновок про те, що опозиція вважає ВКП(б) контрреволюційною партією, СРСР – країною, де перемогла контрреволюція і взагалі готує повалення існуючого ладу (тобто планує діяти так, як і в 1917 р.). Опозицію, що визнала факт існування нелегальної друкарні, в якій працювали безпартійні, звинуватили у спробі організації нової партії на основі блоку із «безпартійними буржуазними інтелігентами» проти ВКП(б). Вимога про звільнення заарештованих безпартійних трактувалася як приховування підозрілих елементів та захист блоку останніх із «елементами...», що розмірковують про військовий путч». Одне з найтяжчих звинувачень – «зрада інтересів СРСР» та допомога «Чемберлену та Бріану вести підкоп під режим пролетарської диктатури», зроблене на основі витягу із платформи опозиції, де містилося засудження «меншовицьких помилок Сталіна» [4, арк. 129–135]. Проте відповідь В. Менжинського завдала тяжкого удару звинуваченням з боку ЦК. Голова ОДПУ змушений був визнати, що «врангелівський офіцер», ім'я якого не називалося, насправді є співробітником ОДПУ, який «допоміг вже не раз ОДПУ розкрити білогвардійські змови». Також В. Менжинський категорично висловився з приводу притягнення до цієї справи членів партії-опозиціонерів: «Розкриття підпільної друкарні було побічним і не-

сподіваним результатом арештів безпартійних осіб, що мали відношення до групи військової змови. ОДПУ не вело і не веде слідства по справі про нелегальну опозиційну друкарню» [4, арк. 135–136]. Ми можемо припустити, що на характер відповіді В. Менжинського вплинула активна протидія опозиціонерів висунутим звинуваченням всіма доступними засобами. Зокрема, Л. Троцький у своєму двотомнику «Сталін» писав, що він разом із Г. Зинов'євим, Л. Каменєвим та І. Смілгою відвідали В. Менжинського, мали розмову із ним і вимагали надати для ознайомлення свідчення. «Він не приховував, – писав Л. Троцький, – що мова йде, по суті, про фальсифікацію, але навідріз відмовлявся показати нам свої документи» [17, с. 268].

27 вересня 1927 р. на засіданні Президії ВККІ (Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціонала) і ІКК (Інтернаціональної контрольної комісії) Л. Троцькому і В. Вуйовичу було висунуто звинувачення в продовженні фракційної боротьби. З доповіддю на засіданні Президії ВККІ виступив О. Куусінен, його підтримали М. Торез, М. Бухарін, К. Крейбіх, Д. Пеппер, Р. Шюллер, З. Ангаретіс. З великою обвинувальною промовою проти опозиційного блоку виступив І. Сталін [7]. Він підкреслив, що ВКП(б) лише захищає ленінізм від опозиції, яка намагається «доповнити», «підфарбувати» його троцькізмом. У хід пішли старі звинувачення: І. Сталін згадав рішення X з'їзду РКП (б) і дії опозиції в 1923 р. (процитувавши «Лист 46-ти»), щоб підкреслити, що опозиція боролася з партією ще за життя Леніна, отже – боролася з Ленінієм [14, с. 160–162]. І. Сталін зробив акцент на питанні про нелегальну друкарню. Він підкреслив, що якщо партія дозволить різним угрупованням мати свої друкарні, то це призведе до утворення в партії кількох центрів зі своїми програмами і платформами і до ліквідації залізної дисципліни в партії, яку Ленін вважав основою диктатури пролетаріату [14, с. 164]. У свою чергу, Л. Троцький у своєму виступі заявив, що дисципліною в партії не можна замінити правильну лінію і її колективне вироблення. Саме опозиція, на думку Троцького, бореться з фракційністю, оскільки бореться з бюрократичним режимом, що її породжує. Він заявив, що вся політика Комінтерну, починаючи з V конгресу, це нагромодження помилок, а чим більш помилкова лінія, тим більше потрібно репресій для підтримки формальної дисципліни. Тому склалася практика: «хто бореться проти сталінського курсу всередині європейських компартій, той виключається». Уся політика І. Сталіна, вказував Л. Троцький, спрямована на розкол, точніше, на ряд послідовних відколів. Він переконував делегатів, що нове виключення, яке їм підказує І. Сталін, нічого не змінить, тому що основні питання все одно вирішуються поза Комінтерном. Проте президія ВККІ одногослосно виключила Л. Троцького з кандидатів, а В. Вуйовича з членів Виконкому [7].

Незважаючи на те, що керівництво партії було змушене відмовитися від подальшого розвитку версії військової змови, воно змогло повною мірою використати епізод з нелегальною друкарнею на Об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК, який проходив 21–23 жовтня 1927 р. Саме опозиція вимагала скликання пленуму, її лідери готувалися брати активну участь у його роботі. Проте практично відразу ж стало зрозуміло, що пленум пройде під диктовку владної фракції. Коли Л. Троцький спробував відстояти пропозицію про постановку на порядок денний питання про військову змову, в нього полетіли не тільки лайка та образи, але й різні предмети. Про це писав із значною часткою бравади Ом. Ярославський в листі до Г. Орджонікідзе: «Вони тримали себе так обурливо, так ображали нас, більшовиків, що я ... запустив у Троцького «контрольними цифрами Держплану». Цікаво, що в цьому листі Ярославський прямо свідчить про те, що опозицію «вбили підпільні друкарні та Щербакови більше, ніж наша критика» [3, с. 352]. В. Фейгін охарактеризував цю сцену в листі до Г. Орджонікідзе так: «На пленумі ЦК була велика буря». Він писав також, що Л. Троцького стягували з трибуни, запустили в нього склянкою (щоправда, не влучили) [3, с. 356]. Абсолютно точно, на нашу

думку, цей факт відзначив Л. Троцький у своїй записці ЦК від 24 жовтня 1927 р: «Морально-політичний зміст цього факту особливо підкреслюється тією обставиною, що робітника-партійця за різке слово в осередку під час дебатів виключають з партії» [1, с. 230–231]. У той же час, якщо Л. Троцькому заважали говорити на пленумі, застосовуючи моральний і фізичний тиск, то І. Сталіна підтримували криками: «Правильно!».

На пленумі І. Сталін оприлюднив ще одне звинувачення на адресу опозиції. Він заявив, що з показань свідків, заарештованих у справі про військову змову, були зняті копії тими з членів опозиції, яким дали ознайомитися з ними в ЦКК. Вони нібито відправили їх за кордон для публікації в «Прапорі комунізму» (*Die Fahne des Kommunismus*) – щотижневику Ленінбунда (організація лівих та ультралівих німецьких комуністів) [15, с. 183–184]. Троцькому також пригадали гріх 14-річної давності, коли він негативно відгукнувся про Леніна в листі до Чхеїдзе. Навівши цитату з цього листа, І. Сталін установив логічний зв'язок з сучасністю: Л. Троцький, що критикував В. Леніна ще до революції, виступає тепер проти одного з учнів Леніна – Сталіна [15, с. 173]. Щодо військової змови і «врангелівського офіцера», то, з точки зору І. Сталіна, абсолютно не мало значення те, що офіцер виявився співробітником ОДПУ, адже Т. Щербаков і П. Тверський зверталися до нього, не знаючи цього. Отже, опозиція все одно винна в «обростанні контрреволюційними елементами». На закінчення І. Сталін підкреслив, що опозиція мігрувала від більшовизму до меншовизму і лібералізму, неодноразово порушила дані нею обіцянки (не припинивши фракційну роботу), перейшла «на рейки створення нової партії», і тому відносно опозиціонерів необхідні більш жорсткі заходи [15, с. 200–204]. Таким заходом стало виключення Л. Троцького і Г. Зинов'єва зі складу ЦК, що і було зроблено постановою Пленуму [6, с. 249–250].

Отже, можна констатувати, що боротьба опозиції з ЦК напередодні XV з'їзду ВКП(б) не тільки і не стільки точилася навколо принципових теоретичних і політичних питань. Набагато більше у цій боротьбі було, на нашу думку, від спланованої і послідовно виконуваної кампанії по витісненню опозиційних лідерів із партійного керівництва. І чималу роль в успіху цієї кампанії зіграла справа нелегальної друкарні. Тут можна погодитися з відомим британським істориком Р. В. Деніелсом: партійні лідери постаралися отримати від цього епізоду максимальний політичний капітал [18, с. 313].

Бібліографічні посилання

1. Архив Троцкого: Коммунистическая оппозиция в СССР, 1923–1927: в 4 т. [Электронный ресурс] / ред. Ю. Фельштинский. – Т. 4 Режим доступа: <http://lib.ru/HISTORY/FELSHTINSKY/oppoz4.txt>
2. Архив Троцкого: Т. 1 / Научные редакторы тома Ю. Г. Фельштинский, Г. Станчев. – Х., 1999.
3. Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927 : сб. док. / И. В. Сталин, Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев и др.; сост. А. В. Квашонкин и др.; Ин-т гос. упр. и соц. иссл. МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1996.
4. Державний архів Запорізької області. – П. 1, оп. 1, спр. 430.
5. **Карр Э.** Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Х. Карр. – М., 1990.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 8-е изд., доп. и испр. – М., 1970. – Т. 3: 1924–1927.
7. **Мухамеджанов М. М.** Избранные статьи / М. М. Мухамеджанов. – М., 2006.
8. **Нильский М.** Воркута / М. Нильский // Печальная пристань. – Сыктывкар, 1991. – С. 328–344.
9. **Павлюченков С. А.** «Орден меченосцев». Партия и власть после революции 1917–1929 гг. / С. А. Павлюченков. – М., 2008.

10. XV Съезд Всесоюзной Коммунистической Партии (б) : стеногр. отчет. – М.; Л., 1928.
11. **Роговин В. З.** «Троцкизм»: взгляд через годы / В. З. Роговин. – М., 1992.
12. **Серж В.** От революции к тоталитаризму : Воспоминания революционера / В. Серж.; пер. с фр. Ю. В. Гусевой, В. А. Бабинцевой. – М.; Оренбург, 2001.
13. **Симонов Н. С.** Термидор, брюмер или фрюктидор? Эволюция сталинского режима власти: прогнозы и реальность / Н. С. Симонов // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 3–18.
14. **Сталин И. В.** Политическая физиономия русской оппозиции : Из речи на объединенном заседании Президиума ИККИ и ИКК 27 сентября 1927 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – Т. 10. – М., 1949. – С. 153–167.
15. **Сталин И. В.** Троцкистская оппозиция прежде и теперь: Речь на заседании объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 23 октября 1927 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М., 1949. – Т. 10. – С. 172–205.
16. **Троцкий Л. Д.** Моя жизнь. Опыт биографии : в 2 т. / Л. Троцкий. – М., 1990. – Т. 1.
17. **Троцкий Л. Д.** Сталин : в 2 т. / Л. Д. Троцкий. – М., 1996. – Т. 2.
18. **Daniels R. V.** The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia / R. V. Daniels. – Cambridge, 1960.

Надійшла до редколегії 10.01.2011

УДК 94(470)

В. С. Меметов, А. А. Данилов

Ивановский государственный университет

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В УКРАИНО-РОССИЙСКОМ ИНТЕЛЛИГЕНТОВЕДЕНИИ

Розглянуто історію та перспективи наукових та культурних зв'язків російських та українських вчених-інтелігентознавців, а також перспективи подальшого співробітництва.

Ключові слова: Україна, Росія, інтелігенція, культура, наукові зв'язки.

Рассмотрена история и перспективы научных и культурных связей российских и украинских учёных-интеллигентоведов, а также перспективы дальнейшего сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, Россия, интеллигенция, культура, научные связи.

The article deals with the history and perspectives of scientific and cultural contacts of Russian and Ukrainian researchers in the field of intelligentsia, studies perspectives of further cooperation.

Key words: Ukraine, Russia, intelligentsia, culture, scientific contacts.

За період, прошедший с момента обретения суверенитета, Россия и Украина стали огромным полигоном государственного строительства на территории Евразии. Вступив в новое тысячелетие с необходимостью самоопределяться по отношению к собственной истории и по отношению к собственному будущему, предоставляющему свободу национального развития, обе суверенные страны, тем не менее, сумели сохранить потенциал взаимной геополитической, культурной и технологической зависимости. На стыке неясного прошлого и ещё более неясного будущего российская и украинская политические элиты вынуждены искать то, что даёт возможность сформировать стратегию развития, а значит, сформулировать российские и украинские национальные интересы. Только соотнося их, можно определить перспективы нашего будущего [2, с. 145–146].